

Сняжана Асабіна

Гродна

Ускладненне фразеалагізма словам свабоднага ўжывання (на прыкладзе твораў Міхася Лынькова)

Калі пры ўжыванні фразеалагізма свядома, мэтанакіравана змяняецца яго форма, то гэта непазбежна закранае і яго семантыку. У такім разе маем справу са структурна-семантычнымі змяненнямі фразеалагізмаў. Існуе шэраг творчых прыёмаў гэтай разнавіднасці эфектыўнага выкарыстання фразеалагічных адзінак. Адзін з іх – ускладненне фразеалагізма словам свабоднага ўжывання. Далей і пойдзе размова пра гэты прыём – на прыкладах з твораў М. Лынькова.

Адносна таго, ці можа фразеалагізм ускладняцца словам свабоднага ўжывання і ці заўсёды такое ўскладненне выступае як стылістычны прыём, сустракаюцца супрацьлеглыя выказванні. З аднаго боку, І. В. Дубінскі ў артыкуле “Ускладненне фразеалагічнага кампанента як стылістычны прыём” на канкрэтных прыкладах паказвае, што ад такога індывідуальна-аўтарскага ўдакладнення *ідэяма не распадаецца, а набывае дадатковы сэнс*¹. З другога боку, у навучальным дапаможніку У. П. Жукава гаворыцца: *Калі той ці іншы кампанент паясняецца іншымі пайўназначнымі словамі сказа, то ён адразу ўспрымаецца як самастойнае слова з уласцівым яму значэннем. Такое “ўкліньванне” слова разбурае фразеалагізм як з боку формы, так і з боку зместу, фразеалагізм перастае быць самім сабой*². Праўда, далей У. П. Жукаў

¹ И. В. Дубинский, *Уточнение фразеологического компонента как стилистический прием*, “Вопросы стилистики” 1973, вып. 6, с. 6.

² В. П. Жуков, *Семантика фразеологических оборотов*, Москва 1978, с. 77.

дадае: *Зрэшты, пісьменнікі нярэдка “амалоджваюць” кампаненты, дабіваючыся пэўнага мастацкага эфекту*³.

Назіранні за маўленчай практыкай М. Лынькова, як і некаторых іншых аўтараў, паказваюць, што сярод разнастайных стылістычных прыёмаў структурна-семантычнага змянення фразеалагізмаў мае пашырэнне і такі прыём, як ускладненне словам свабоднага ўжывання. Напрыклад, дзеяслоўны зварот *ставіць на карту* (што) (ён абазначае ‘рызыкаваць чым-небудзь для якога-небудзь выйгрышу’⁴) у рамане М. Лынькова “Векапомныя дні” ўжыты з азначэннем *апошнюю* да назоўнікавага кампанента: *Усё ставіў [Гітлер] на апошнюю сваю карту, усё яшчэ насіўся са сваімі шалёнымі планами...*⁵. Тут ужо сэнсавы змест фразеалагізма ўвабраў у сябе і значэнне прыметніка *апошнюю*: ‘рызыкаваць апошняй магчымасцю дзеля пэўнага выйгрышу’. І, думаецца, ад такога “ўкліньвання” прыметніка фразеалагізм не *перастаў быць самім сабой, не разбурыўся*⁶. Тут, як і ва ўсіх іншых падобных і шматлікіх выпадках, *арыентацыя на правільнае ўяўленне аб фразеалагічнай адзінцы прысутнічае*⁷.

Гаворачы пра магчымасці фразеалагізмаў ускладняцца ў творчым кантэксце якімі-небудзь паўназначнымі словамі, трэба, аднак, мець на ўвазе наступнае. Даволі многія фразеалагізмы маюць непранікальную структуру і не дапускаюць увядзення ў свой кампанентны склад іншых слоў: *на сёмым небе, як піць даць, так сабе і інш.* Сюды ж адносяцца выразы таўталагічнага характару (*адзін на адзін, душа ў душу, зуб за зуб і г.д.*), шматлікія фразеалагізмы, кампаненты якіх звязаны паміж сабой рыфмай і рытмам (*гады ў рады, ляхі пад пахі, днём з агнём і пад.*), фразеалагізмы з кампанентамі-сінонімамі (*не знай не ведай, пераліваць з пустога ў парожняе, з агню ды ў полымя і інш.*), выразы, пабудаваныя на сэнсавым супрацьпастаўленні кампанентаў, якія на ўзроўні слоў з’яўляюцца моўнымі або кантэкстуальнымі антонімамі (*з галавы да ног, з хвораі галавы на здаровую, хоць стой хоць падай і г.д.*).

Большая ж частка фразеалагізмаў характарызуецца пранікальнасцю структуры пры іх рэалізацыі ў маўленні. Але далёка не ўсякая маўленчая пранікальнасць павінна кваліфікавацца як стылі-

³ Тамсама, с. 77.

⁴ І. Я. Лепешаў, *Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1993, т. 2, с. 383.

⁵ Міхась Лынькоў, *Поўны збор твораў*, Мінск 1981–1985, т. 5, с. 475.

⁶ Гл.: В. П. Жуков, *Семантика фразеологических оборотов*, Москва 1978, с. 77.

⁷ А. И. Молотков, *Основы фразеологии русского языка*, Ленинград 1977, с. 200.

стычны прыём. Як слухна адзначае Л. Н. Шчадрын не можа лічыцца пераўтварэннем фразеалагічнага звароту ўкліньванне такіх элементаў, якія не ўплываюць на яго значэнне, лексічную структуру і стылістычную характарыстыку, напрыклад, укліньванне ўводных слоў, спалучэнняў слоў і сказаў, звароткаў⁸. Такія ўключаныя ў сярэдзіну фразеалагізма звароткі ці пабочныя словы граматычна не звязаныя з ім і адносяцца да ўсяго сказа ўвогуле: **Язык у вас, цётка, востры! Яго б на немца пусціць, дык, не раўнуючы, як кулямёт...**⁹; **А ці ў цябе вочы, кажучу, павылазілі, не бачыш тіба?**¹⁰

Апрача звароткаў і пабочных слоў паміж фразеалагічнымі кампанентамі даволі часта аказваюцца, па-першае, словы, якія адносяцца да ўсяго фразеалагізма і звязаныя з ім семантычна і граматычна, па-другое, паўназначнае слова, без якога рэалізацыя фразеалагізма ў маўленні немажлівая (маюцца на ўвазе фразеалагізмы з канструктыўна абмежаваным значэннем – з абавязковай спалучальнасцю “справа”, напрыклад: *дацца ў знак каму, ездзіць на карку чым*). Паяснім гэта такім прыкладам: *А ты пра гуркі вось; даліся, мусіць, яны табе ў знак!*¹¹ Тут у сярэдзіну фразеалагізма нарматыўна ўключаны, па-першае, пабочнае слова *мусіць*, па-другое, дзейнік *яны*, па-трэцяе, слова-канкрэтызатар *табе* (гэта слова-канкрэтызатар хоць у слоўніках і даецца “справа”, следам за фразеалагізмам: *дацца ў знак каму*, але ў маўленні можа аказвацца перад фразеалагізмам ці ў сярэдзіне яго: *табе даліся ў знак, даліся табе ў знак*). Яшчэ прыклад, дзе паміж фразеалагічнымі кампанентамі, без парушэння нормы, уклініліся сэнсава і сінтаксічна звязаныя з фразеалагізмам спалучэнні *во-от як, раней часу*, а таксама слова-канкрэтызатар *тваім*: *Семера баб у таце, а я адзін і кожная табой паганяе, на карку тваім ездзіць, каб змаглі, у дамавіну раней часу загналі*¹².

Ад такіх традыцыйных для маўлення спосабаў увядзення слоў у фразеалагізм трэба адрозніваць стылістычны прыём ускладнення фразеалагічных адзінак. *Індывідуальна-аўтарскім ускладненнем трэба лічыць выпадкі, калі ў межы фразеалагізма ўключаецца слова, якое*

⁸ Л. Н. Шчадрын, *Средства окказионального преобразования фразеологических единиц как системы элементарных приемов*, “Лингвистические исследования” 1972, ч. 2, с. 84.

⁹ Міхась Лынькоў, *Поўны збор твораў*, т. 4, с. 495.

¹⁰ Тамсама, т. 3, с. 39.

¹¹ Тамсама, т. 3, с. 39.

¹² Тамсама, т. 3, с. 524.

ўступае ў семантычныя і граматычныя адносіны не з усім кампанентам, а толькі з пэўным яго кампанентам¹³. Адбываецца пашырэнне кампанентнай структуры фразеалагізма і тым самым – прырашчэнне сэнсу, прыплюсоўванне да звычайнага, слоўнікавага значэння фразеалагічнай адзінкі сэнсу ўведзенага ў выраз слова. Ускладненне фразеалагізма словамі свабоднага ўжывання заўсёды звязана з кантэкстам і падкрэслівае, выдзяляе тое асобнае, адзінкавае, што заключаецца ў агульным.

У рамане “На чырвоных лядах” назоўнікавы кампанент фразеалагізма *ўзяць ў свае лапы* (што) ускладняецца азначэннем *зладзейскія*, і гэтым удакладняецца семантыка фразеалагізма і выражаецца адмоўная аўтарская ацэнка: *Другія вот, у каторых з пуза лезе, а яны ўсё ў захапкі, каб жа ды ўвесь свет у свае зладзейскія лапы ўзяць...*¹⁴ У фразеалагізм *удзяўбіць ў галаву* (каму, чыю) ўводзяцца азначэнні *неразумныя і навабранскія*, якія паказваюць адносіны да адрасатаў дзеяння, іх “разумовыя” здольнасці: *Некаторыя ж век сядзяць у казармах ды ўдзяўбваюць у неразумныя навабранскія галовы ўсю гэтую няхитрую салдацкую мудрасць*¹⁵. Уключэнне названых азначэнняў у фразеалагізм надае яму дадатковае іранічнае адценне.

Досыць частае ўвядзенне азначэнняў у фразеалагізмы носіць у творах М. Лынькова сістэмны характар, з’яўляецца адметнасцю выкарыстання гэтых моўных адзінак. Таму слухным будзе згрупаваць азначэнні-ўскладняльнікі па пэўных прыметах. Азначэнні, далучаныя да назоўнікавага кампанента:

1) паказваюць на рысу характару (станоўчую ці адмоўную) дзеючых асоб. Напрыклад, неаднойчы ў адносінах да фашыстаў аўтар ўводзіць азначэнне *жалезны* ў значэнні ‘жорсткі, бесчалавечны’: *У туткім часе амаль што ўся Заходняя Еўропа апынулася пад жалезным ботам германскіх фашыстаў*¹⁶; *Ён [Гітлер] браўся заціснуць у жалезны кулак рабочы клас Германіі, вытруціць у краіне ўсякую думку аб свабодзе...*¹⁷ Параўн. таксама: *даць заўзятага драпака; акінуць дапытлівым вокам; заліць нявіннай крывёю*;

¹³ І. Я. Лепешаў, *Праблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы*, Мінск 1984, с. 126.

¹⁴ Міхась Лынькоў, *Поўны збор твораў*, т. 3, с. 387.

¹⁵ Тамсама, т. 1, с. 520.

¹⁶ Тамсама, т. 7, с. 454.

¹⁷ Тамсама, т. 4, с. 439.

2) узмацняюць якуюсьці колькасную характарыстыку прадметаў і асоб: *аблезламу сабаку пад хвост; з гучным трэскам; даць сто-працэнтнага лямска*;

3) паказваюць на прафесію, род заняткаў чалавека, акрэсліваюць тым самым стаўленне персанажаў да навакольнага свету. Напрыклад, у адносінах да шаўца – яўрэя Шолама (апавяданне “У мястэчку”) – гаворыцца: *Жыццё навучыць, і бясплатна навучыць, як на свеце жыць ды як варочаць мазгамі шавецкімі*¹⁸. Герой не ўяўляе, што яго дачка можа жыць інакш, чым ён сам, таму ўвядзенне ў фразеалагізм азначэння *шавецкімі* пэўным чынам раскрывае светапогляд персанажа;

4) дапамагаюць яскравей выразіць адносіны аўтара ці персанажа да іншых герояў, да падзей. Так, у лісце да Якуба Коласа пісьменнік піша: *Я з Кандратам [Крапівой] націскаем на ўсе сцэнарныя педалькі. Абрыдлі яны нам да немагчымасці*¹⁹. Тут, дзякуючы ўвядзенню дадатковага азначэння *сцэнарныя* ў выраз *націскаць на ўсе педалькі*, перадаецца жартаўлівае, але ў той жа час крыху сумнае стаўленне пісьменніка да сваёй напружанай працы. Жартаўліва-іранічнае гучанне набывае абноўлены фразеалагізм *паставіць на куцыя ножкі*, ужыты ў адносінах да Андрэя Андрэевіча (апавяданне “Баян”), злодзея, якога імкнецца перавыхаваць грамадства: *З неба райскага чалавека ўтанілі, на куцыя ножкі паставілі і сказалі: хадзі ды пахаджвай, духу лагернага набірайся*²⁰.

Часам М. Лынькоў ускладняе фразеалагізмы двума азначэннямі: *натрапіць на грознае і дбайнае вока; выбывацца з прызвычаенай наезджанай каляіны* (3 ужыванні) і інш.

У некаторых фразеалагізмах аўтар, ускладняючы іх азначэннямі, выкарыстоўвае прыём інверсіі. На гэту адметнасць лынькоўскага стылю, асабліва характэрную для ранніх твораў пісьменніка, у свой час звярнулі ўвагу некаторыя аўтары (У. Агіевіч, М. Гарэцкі, К. Крапіва, Ф. Куляшоў). Інверсійную манеру пабудовы сказаў у адным з твораў М. Лынькова заўважыў яшчэ Якуб Колас: *Сказы пабудаваны так, што прыметнікі стаяць пасля назойнікаў (Захаладала ўжо вока сонцава)*²¹. У адносінах да фразеалагізмаў змяненне парадку кампанентаў

¹⁸ Тамсама, т. 1, с. 114.

¹⁹ Тамсама, т. 8, с. 133.

²⁰ Тамсама, т. 1, с. 299.

²¹ Якуб Колас, *На чырвоных лядах*, (у:) *За высокую якасць літаратуры*, Менск 1934, с. 93.

не ўплывае на іх семантычны бок і стылістычную афарбоўку. Крыху іншая карціна назіраецца пры змяненні месца аўтарскага азначэння ва ўскладненай фразеалагічнай адзінцы. Тут інверсія з'яўляецца стылістычнай фігурай у сілу актуалізацыі паясняемага кампанента²²: на дарогі вывесці **шырокія** (каго), варочаць мазгамі **шавецкімі**, пападаць на вочы **панскія** (каму) і пад.

Ускладненне дапаўненнем сустракаем у пісьменніка толькі ў адзінкавых выпадках: пайсці **пылам** і **прахам**; пайсці **дымам**, **пылам**; пусціць з агнём і **дымам**; пусціць з **дымам** – **попелам**; пускаць з **дымам-ветрам**; пусціць з агнём-**полымем**. Характэрна, што ў адны і тыя ж фразеалагізмы аўтар кожны раз уводзіць новыя словы, імкнецца гэтым пазбегнуць паўтарэння.

У некаторых выпадках пісьменнік адначасова ўскладняе фразеалагічныя адзінкі некалькімі словамі свабоднага ўжывання. Так, абнаўляючы фразеалагізмы **заліць крывёю** (што), **патапіць у крыві**, аўтар узмацняе іх экспрэсіўнае ўздзеянне на чытача, паказвае невычэрпнае гора беларусаў падчас войнаў: *Гэта былі трупы ворагаў нашых, якія тры доўгія гады здзекаваліся з нашага народа і рэкамі нявіннай крыві залілі шматпакутную зямлю Беларусі*²³; *І яны рабілі ўсё, што было ў іх сілах, каб зноў уздзець ярмо на шыю народа, каб у моры крыві патапіць яго кастрычніцкія заваёвы*²⁴.

Асобна варта разглядаць выпадкі, дзе аўтар увядзеннем слоў свабоднага ўжывання ў фразеалагізм не мае на мэце стварэнне якога-небудзь стылістычнага эфекту. Такое ўкліньванне наўрад ці матывуецца чым-небудзь і адносіцца ў асноўным да ўстаўкі азначэнняў: **чэрствы** кавалак хлеба, **шэры** кот наплакаў, пусціць з **жабрацкай торбай** (каго) і інш. Думаецца, у пададзеных прыкладах далучэнне прыметнікаў да назоўнікавых кампанентаў не зусім ўдалае і залішняе, бо фразеалагізмы не патрабуюць такіх азначэнняў, якія ніяк не ўплываюць на іх сэнс і стылістычную афарбоўку.

Калі цяпер вярнуцца да працытаванага напачатку выказвання У. П. Жукава пра тое, што паяснёны кампанент адразу ўспрымаецца як самастойнае слова з уласцівым яму значэннем²⁵, то з гэтым выказваннем варта пагадзіцца, дапоўніўшы яго, аднак, істотнай ага-

²² С. К. Бердник, *Фразеология в произведениях Якуба Коласа*, Автореф. дис. ... к. филол. н., Минск 1985, с. 20.

²³ Міхась Лынькоў, *Поўны збор твораў*, т. 7, с. 363.

²⁴ Тамсама, т. 7, с. 215.

²⁵ В. П. Жуков, *Семантика фразеологических оборотов*, Москва 1978, с. 77.

воркай. Амаль ва ўсіх разгледзеных вышэй прыкладах з твораў М. Лынькова паяснёны назоўнікавы кампанент сапраўды актуалізуецца, *ажыўляюцца яго слоўныя якасці. Адбываецца своеасаблівае лексіка-фразеалагічнае сумяшчэнне, бо назоўнікавы кампанент успрымаецца як частка цэлага і як звычайнае слова*²⁶.

S U M M A R Y

The article considers phraseological units which insert words of free use into their structure. The introduction of words of the free use in phraseological units and stylistic structural-semantic method of complication of words of phraseological units need to be differentiated. The named stylistic method is more often used in works of the author, and in case of complication of components of a phraseological unit by adjectives, it has systematic character.

S T R E S Z C Z E N I E

W artykule przedstawiono jednostki frazeologiczne, które charakteryzują się wprowadzeniem do ich struktury słów o dowolnym zastosowaniu. Zdaniem autorki należy odróżniać wprowadzanie słów swobodnego użycia do jednostek frazeologicznych od stylistycznej metody strukturalno-semantycznej mieszania słów w jednostkach frazeologicznych. Wspomniana metoda stylistyczna jest często stosowana w pracy badawczej autorki, a w przypadku mieszania komponentów jednostki frazeologicznej przy pomocy przymiotników ma charakter systematyczny.

²⁶ І. Я. Лепешаў, *Проблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы*, Мінск 1984, с. 127.